

Професор Людмил Йорданов Спасов е роден на 8 май 1949 г. в с. Якимово, област Монтана. Средното си образование завършва в гр. Велико Търново (през 1967 г.), след което постъпва като студент във ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“, където се дипломира през 1971 г. През 1974 г. е избран за асистент по „История на България“, през 1985 г. – за доцент, а през 2008 г. – за професор по „История на България“. Академичната му кариера преминава последователно през ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“, Висш Лесотехнически институт – София, Технически университет – София, Институт за военна история при ГЩ на БА, ПУ „Паисий Хилендарски“. Специализирал е в Москва (МГУ – 1976 г.), Прищина (Прищински университет 1979 – 1980 г.) и Белград (Белградски университет – 1985 г.). През 1979 г. защитава кандидатска дисертация на тема: „Правителството на БЗНС и руската емиграция 1920 – 1923 г.“, а през 2007 г. – придобива научната степен „доктор на историческите науки“ със защита на дисертационен труд на тема: „България и СССР 1917 – 1944 г. (Политико-дипломатически отношения)“.

Проф. Спасов е автор на повече от 130 научни публикации, сред които и монографиите: *Българо-съветски дипломатически отношения 1934 – 1944 г.* София: Наука и изкуство, 1987, 206 с.; *България, Великите сили и балканските държави.* София: Габи-91, 1993, 185 с.; *Врангеловата армия в България 1919 – 1923 г.* София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 1999, 244 с.; *Големият завой на историята. България 1912 – 1918 г.* София, 2001, 72 с.; *България и СССР 1917 – 1944 г. (Политико-дипломатически отношения).* Велико Търново: Фабер, 2008, 550 с.; *Българската дипломация 1919 – 1944 г.* София: Иврай, 2015, 236 с.; *Реформите на Ататюрк, мюсюлманите в България и българо-турските отношения 1923 – 1938 г.* Велико Търново: Фабер, 2017, 95 с.

МИСИЯТА НА В. П. ПОТЪОМКИН НА БАЛКАНИТЕ АПРИЛ – МАЙ 1939 Г.

Людмил Спасов

V. P. POTYOMKIN'S MISSION ON THE BALKANS APRIL – MAY 1939

Lyudmil Spasov

Abstract: *The Balkan diplomatic mission in April – May 1939 of USSR Deputy Commissioner for Foreign Affairs Vladimir Petrovich Potyomkin is a little-known episode from the diplomatic background of World War II. Its study will shed additional light on the Anglo-French-Soviet talks in Moscow, the policies of the USSR and England in the Balkans, and the activities of Tsar Boris III and Prime Minister G. Kyoseivanov on the so-called Dobrudzha issue.*

Keywords: *Potyomkin, diplomatic mission, Balkans, negotiations, 1939, the Dobrudzha issue.*

Балканската обиколка през април – май 1939 г. на заместник-комисаря на външните работи на СССР Владимир Петрович Потъомкин е един малко известен епизод от дипломатическата предистория на Втората световна война. Изучаването му позволява да се хвърли допълнително светлина върху англо-френско-съветските преговори в Москва, политиката на СССР и Англия на Балканите и дейността на цар Борис III и премиера Г. Къосеиванов по добруджанския въпрос.

През ноември 1938 г., като член на изпратената за участие в погребението на Кемал Ататюрк съветска делегация, Потъомкин посещава Анкара. Тук той обсъжда с новия президент И. Инъню и със заменилия Р. Арас на поста външен министър Ш. Сарачоглу създадената след подписването на Мюнхеското съглашение (29 септември с. г.) военнополитическа обстановка в Европа. Инъню и Сарачоглу са категорични, че промяна в политиката по отношение на СССР няма да има. Турция *ще използва ресурса на империа-*

листическите страни, но без да поема политически задължения¹ (ДВП 1977: 644 – 645).

В България оценката за Мюнхенското съглашение не е еднозначна. Цар Борис III смята, че то е най-добрата политическа комбинация за династията и българската държава, а министър-председателят и министър на външните работи Г. Кьосеиванов – че сговортът между Англия, Франция, Германия и Италия е без бъдеще. На 16 декември 1938 г. той заявява на френския пълномощен министър в София Рене Ристелюбер, че крахът на Мюнхенското съглашение и съветско-полското сближение е предстоящ. *Двата славянски народа (полският и руският) – казва той – тъй дълбоко се ненавиждат, че техният сговор може да бъде само временен и изкуствен.* Накрая българският премиер отбелязва, че е възможно да бъде сключен германо-съветски пакт и да се стигне до *четвърта подялба на Полша*. За да се случи това, е необходимо Коминтернът да намали пропагандата си (DDF 1979: 310).

През януари 1939 г. пълномощният министър Н. Момчилов докладва от Лондон, че *отношенията между Англия и Германия постепенно еволюират към ново изостряне* (Сирков 1979: 74). През март същата година Германия ликвидира остатъка от Чехословакия (Бохемия и Моравия са превърнати в протекторати, а Словакия в сателит). През април Италия окупира Албания. Мюнхенският сговор рухва. Опасността *германският порой да залее Балканите* застрашително нараства.

При тези обстоятелства от 15 до 22 март 1939 г. Г. Кьосеиванов посещава Турция. По повод на водените от него преговори с И. Иньоню и Ш. Сарачоглу управляващият германското посолство в Анкара Крол пише: *1) Министър-председателят* (Кьосеиванов – б.

¹ Потьомкин е ръководител на Съветската червенокръстка мисия в Турция (1923 г.), генерален консул в Истанбул (1924 – 1926 г.) и съветник в легацията на СССР (1926 – 1929 г.).

а.) е обяснил недвусмислено на Турция, че България била готова да гарантира сегашните турско-български и югославско-български граници, но не и сегашните граници на България с Румъния и Гърция... Влизане в Балканския пакт без предварителна ревизия на границите България отхвърля както и преди... 2) България смята, че въпросът за Добруджа бил най-належащ и че не можел дълго да се отлага. Кьосеиванов е поставил на турците въпроса, как биха се държали те в случай, че България действа против Румъния... Първият ден турците се обявили за привърженици на задълженията от Балканския пакт, на следващия ден, очевидно след разискване с британския посланик, променили схващането си така, че въпросът за турската позиция останал открит. Ако България възнамерявала да предприеме интервенция в Румъния, турското правителство я молено все пак да установи преди това връзка с него за провеждане на консултация (ADAP 1955: 63 – 64).

Назначеният след смъртта на Кемал Ататюрк за посланик в Лондон Р. Арас казва на съветския пълномощен представител (полпред) Иван Майски, че главна тема на разговорите на Кьосеиванов в Анкара е добруджанският въпрос. Кьосеиванов се интересувал каква ще е позицията на турското правителство, ако в случай на германска агресия срещу Румъния България окупира Добруджа? Отговорът на турските държавници е, че Турция ще изпълни задълженията си по Балканския пакт и ще предприеме военни действия срещу България. Но това не притеснило Кьосеиванов и той си тръгнал от Анкара с *чувството на голямо удовлетворение* (Майский 2006: 363).

Българският премиер е имал основание да не отдава особено значение на турската позиция. На 31 март 1939 г. Англия и Франция предоставят едностранно гаранции за сигурността на Полша, а на 13 април – на Румъния и Турция. През април същата година

правителството на Н. Чембърлейн започва *истински консултации* със СССР за подписване на англо-френско-съветски пакт за взаимопомощ и военна конвенция (Майский 2006: 373, 376 – 377). Едновременно с това Англия действа за създаване на *Балкански съединени щати с общо гарантирани външни граници*, а СССР – за изграждане на Черноморски пакт за взаимопомощ. За разлика от средата на 30-те години, когато колективната сигурност задължително се свързва със запазване на териториалното статукво, сега за изграждането ѝ Москва и Лондон разчитат на ревизирането на българо-румънската границата в Добруджа (ЦДА, ф. 176 К, оп. 7, а. е. 1115, л. 169).

Посещението на В. П. Потьомкин на Балканите, а след това и в Полша, има три основни задачи. Първо, във връзка с англо-френско-съветските преговори да настоява в Букурещ и Варшава да се разшири действието на румъно-полския договор, в смисъл той да не е насочен само срещу СССР, но и срещу евентуална агресия от страна на Германия (Gafenco 1946: 202, 204). Второ, да изисква внасянето на уточнение в английските гаранции по отношение на Полша и Румъния, и особено в англо-полския договор за взаимопомощ, в който СССР и Германия са поставени на една и съща плоскост. В този договор съветското правителство държи да се поясни, че става дума за взаимопомощ в случай на германска агресия, тъй като Съветският съюз няма намерение да напада Полша (ДМ 1971: 352; DBFP 1952: 378). И трето, да проучи конкретно какви са възможностите за изграждане на Черноморски пакт въз основа на сключването на съветско-турски договор за взаимопомощ и преодоляване на българо-румънския териториален спор (Генчев 1968: 1169; Сиполс 1974: 313; Кузманова 1984: 186; Marzari 1971: 69).

Както се вижда, първите две задачи се отнасят до англо-френско-съветските преговори, а третата е подчинена на идеята за съгласуване резултатите на англо-френско-

съветските преговори с резултатите на англо-френско-турските преговори. Според съветското правителство Черноморският пакт за взаимопомощ ще запълни очертаващите се слаби пунктове в англо-френско-съветските и англо-френско-турските преговори спрямо черноморските държави и Балканите. Той ще направи реални англо-френските гаранции за Румъния, ще предотврати ориентирането на България към Оста и ще позволи на Югославия да отстоява независимостта си по отношение на Италия и Германия. Чрез него подготвяният с англо-френско-съветските преговори фронт против Оста от Балтийско до Черно море ще бъде разширен до Средиземно море.

На 19 април 1939 г. Г. Кьосеиванов подписва директива № 19 на Министерството на външните работи. Тя е предназначена за българските дипломати в чужбина. *България не може да влезе в Балканското споразумение – гласи инструкцията на Г. Кьосеиванов – защото гарантира границите, а България не може да приеме сегашните граници... Влизането на България в едно ново Балканско споразумение е възможно само след териториални промени, при които да получим Южна Добруджа, границата на Тракия от 1913 година и евентуално Царибродско и Босилеградско... При едно евентуално наше влизане в Балканското споразумение, България, която единствено няма външни граници по периферията на балканските държави, не може да поеме задължение да брани външните граници на новото Балканско съглашение...* (ЦДА, ф. 176 К, оп. 1, а. е. 877, л. 19).

На 22 април същата година Потьомкин тръгва за Анкара през Румъния и България. В Букурещ румънските държавници не влизат във връзка с него. Там той е посрещнат и изпратен от чиновник на протокола (DBFP 1952: 282; ADAP 1955: 295 – 296). На 26 април Г. Кьосеиванов лично посреща високия гост в София и води с него продължителен разго-

вор. Потьомкин казва, че в Анкара ще обсъди с турското правителство предложенията, които са направили Англия и Франция на СССР и Турция във връзка с нарастващата заплаха от германска агресия за Балканите. Той изтъква, че съветското правителство е готово да подкрепи англо-френската инициатива за запазването на мира. Във връзка с това СССР иска да знае каква е позицията на България по този въпрос. Потьомкин директно пита българския премиер: *Готова ли е България активно да поддържа Румъния, Турция, Гърция или друга жертва на агресия при условие, че последните удовлетворят нейното желание да получи обратно Южна Добруджа?* (ГК 1990: 404). Кьосеиванов заявява, че България може активно да се противопостави на агресора при условие, че бъде преразгледан Балканският пакт и днешните задължения за съвместна защита на вътрешните балкански граници са валидни и по отношение на външните граници на участниците в пакта. *Това – заявява Кьосеиванов – би обезпечило тяхната колективна отбрана против опасността от агресия от страна на Германия и Италия.* Българският министър-председател и министър на външните работи моли Потьомкин да постави пред турското правителство въпроса за преразглеждането на Балканския пакт и доколкото е възможно да съдейства за убеждаването на Румъния да върне Южна Добруджа на България (ГК 1990: 404).

Пред английския пълномощен министър в София Дж. Рендел Г. Кьосеиванов определя разговора си с Потьомкин като *многообещаващ*. Той казва, че ще приветства всяко споразумение за обединени действия против външна агресия (DBFP 1952: 341, 342; DDI 1952: 100, 101). Доволен от разговора е и Потьомкин. От изявленията на Кьосеиванов заместник-комисарят на външните работи на СССР добива впечатление, че България повече от когато и да било е угнетена от съзнанието за изолираност и че това нейно усещане

особено се е засилило след гибелта на Чехословакия. *Българският народ – пише Потьомкин до Москва – се страхува и от своето поробване от немците, ненавиждащи славянството.* Райха закупува до 80% от експорта на България и я принуждава в замяна на това да внася германски стоки и оръжие. Българското правителство многократно се обръщало към Англия и Франция, но до този момент те не са му помогнали с нищо. България е готова да сътрудничи на балканските държави за запазването на мира, но иска Балканският пакт да не е насочен срещу нея, а нейната житница – Южна Добруджа, даваща 16% от българския експорт, да ѝ бъде върната (ГК 1990: 403). Заключение на Потьомкин е, че между българското и съветското правителство не съществуват различия по българския национален въпрос, които да пречат за изграждането на Черноморския пакт за взаимопомощ, и още преди да пристигне в Анкара изпраща от Цариград в Москва възторжен доклад, който започва с думите: *Добруджа, Добруджа, Добруджа, нищо друго не иска България* (АМВР ф. 1 К – Н. Антонов, 71). В Анкара Потьомкин споделя това с посланика на Франция, която е живо заинтересована от включването на България в Съглашението на балканските държави. *Ако на България се върне Южна Добруджа, – казва той на Р. Масигли – тя е готова да се присъедини към Балканската антанта и дори да я подсили в случай на атака отвън* (DBFP 1952: 322).

Турското правителство се отнася скептично към така излаганата от Потьомкин българска позиция. Според него Кьосеиванов е дал привидно уверение, че българските искания се отнасят само до Добруджа, за да zlepостави Турция пред СССР като незаинтересована от изграждането на Черноморския пакт. За да внесе яснота по проблема, турското правителство съобщава на заместник-народния комисар, че България има претенции и спрямо Гърция, които Турция не може да

приеме поради съюзния си договор с нея. На 1 май Потьомкин и Сарачоглу се договарят едновременно с англо-турския договор за взаимна помощ да бъдат сключени *в същия дух* договори между СССР и Англия и СССР и Турция. По въпроса за България те решават Англия и Турция паралелно да действат за уреждане на българо-румънския спор, за да се обезпечи участието на България в предполагаемото общо съглашение, или в краен случай да се осигури неутралитетът ѝ (ГК 1990: 418).

Според съветското правителство гарантирането на турската и съветската сигурност е немислимо без участието на България в Черноморския пакт. *Имайте предвид* – пише В. М. Молотов на намиращия се в турската столица Потьомкин, – *че в историята Цариград винаги е отбраняван по суша от страна на България. За да бъде ликвидиран този недостатък, е нужно... България да бъде включена в общия фронт на миролюбивите страни против германската агресия. Оттук произтича и необходимостта да се отстъпи на българите Южна Добруджа* (ДВП СССР 1992: 328).

На 5 май Потьомкин и съветският полпред в Анкара Терентиев обсъждат с Исмет Иньоню и Сарачоглу сигурността на Турция в Средиземно море и на СССР и Турция в Черно море. Турският президент дава допълнителни гаранции на Потьомкин за искреността, сериозността и активността на Турция по решаването на проблема за Черноморския пакт. *За самата Турция – казва Иньоню – той (въпросът за Черноморския пакт – Л. С.) се решава в положителен смисъл извънредно просто. Има обаче две затруднения, които ще трябва да се преодолеят. Първо, необходимо е да се помири Румъния с България. Второ, Черноморският договор ще трябва да се съгласува с Балканския пакт... Но евентуалното сключване на Черноморския пакт в никакъв случай не премахва необходимостта от съглашение на СССР и Турция с Франция и*

Англия в плана за съвместна защита против Италия и Германия (ДМ 1971: 373 – 374).

В Анкара Потьомкин получава уверението, че валидността на подготвяния англо-турски пакт ще бъде поставена в зависимост от резултатите на англо-съветските и турско-съветските преговори и неутрализацията на България (ADAP 1955: 329; DBFP 1952: 343). По повод на България Сарачоглу заявява, че Турция не би могла да изпълни своите задължения в проектираните англо-съветско-турски договори, докато не бъде осигурена откъм българска страна (DBFP 1952: 378).

На 7 май на път от Анкара за Букурещ съветският помощник-комисар на външните работи е за втори път в София. Като се възползват от краткия му престой (само 10 часа), цар Борис III и Г. Кьосеиванов така организират неговата програма, че не му позволяват да се среща с други лица освен с тях. На обяда в двореца Врана дори не е поканен председателят на Народното събрание Ст. Мошанов (АБАН, сб. IV, а. е. 110, Ст. Мошанов: 204 – 205; Мошанов 1991: 34 – 35).

По време на разговорите Потьомкин съветва царя и Кьосеиванов *да се пази хладнокръвие, търпение и най-главното лоялност към съседите*. По повод на струпаните турски войски в Одринска Тракия той ги уверява, че те не са насочени срещу България, а в изпълнение на съюзните задължения към Гърция, която е силно обезпокоена от италианското настаняване в Албания. Потьомкин заявява, че след смяната на М. М. Литвинов с В. М. Молотов (3 май 1939 г.) в съветската външна политика няма да настъпят радикални промени (АБАН, сб. IV, а. е. 110, Ст. Мошанов: 205 – 206; Сирков 1979: 140) и се интересува, България ще се включи ли в Черноморския пакт, ако ѝ бъде върната Южна Добруджа (DDI 1952: 101).

След срещата на цар Борис III с Потьомкин Л. Лулчев пише: *По главни черти разговорът минал върху претенциите на Бълга-*

рия, като Потьомкин ни обвинил, че и сега сме максималисти... Царят отбил... Това, което сме загубили на война, не го искаме, казал царят. То е късмет. А на юг ние не сме дали нищо на гърците, за да търсим от тях. Ние дадохме на Съглашението тия земи, гдето полк. Шарпи управляваше с българска администрация, която един ден без всякакъв повод от наша страна изпъдиха и предадоха на гърците. Ние от тях и от тяхната земя не щем (ЦДА, ф. 95 К, оп. 1, а.е. 1, л. 38).

Цар Борис III не отхвърля съветския проект за Черноморски пакт, но не го и приема. Той заявява, че идеята за балканска солидарност, но ограничена за България само до запазване на неутралитет срещу получаването на Южна Добруджа, е интересна и заслужава да бъде обсъдена (АМВР ф. 1 К – Н. Антонов, 153). В същото време Г. Кьосеиванов посочва, че въпросът за Черноморския пакт е свързан с политиката на България спрямо Балканското съглашение (DDI 1952: 101).

Бързоменящата се международна обстановка кара българския владетел да бъде предпазлив спрямо идеята за Черноморски пакт, за да не скъса отношенията си със СССР и същевременно да не предизвиква Германия. Въпреки това българо-съветските разговори пораждаха у новия германски пълномощен министър в София Херберт Рихтхофен подозрение относно лоялността на царя и българското правителство към Германия. През юни, във връзка със заминаването на Г. Кьосеиванов за Берлин, Рихтхофен изпраща до германското Министерство на външните работи доклад, в който пише: *Състоялото се преди моето пристигане второ посещение на Потьомкин го разглеждам като една изключително противна на Германия общославянска пропаганда* (ADAP 1955: 537 – 538).

На 7 май вечерта Потьомкин се отправя от София за Букурещ. Но още преди да тръгне за румънската столица, крал Карол II уверява германския пълномощен министър

Вилхелм Фабрициус, че *правителството няма да се споразумее за нищо с Потьомкин* и за да избегне срещата със съветския дипломат, заминава за Турну Северин (ADAP 1955: 362 – 363, 374 – 375). На 8 май в Букурещ Потьомкин е приет единствено от външния министър Г. Гафенко. Те разискват по два основни проблема – за румъно-полския съюзен договор и за Южна Добруджа. В своите меморари Гафенко изтъква, че се е съгласил с искането на Потьомкин румъно-полският договор да не се отнася само до СССР, но и за всички съседи, включително и Германия (Gafenco 1946: 202 – 203). В тях обаче той не споменава за разискване на добруджанския въпрос. Нещо повече, Гафенко твърди, че Потьомкин възлагал големи надежди на Балканския пакт и настоявал на България да не се прави *никаква политическа отстъпка* (Gafenco 1944: 60 – 67, 281).

Стенограмата за посещението на съветския заместник-народен комисар в Румъния обаче значително се различава от изложените в спомените на Гафенко твърдения. Фабрициус, пред когото румънският външен министър прочита тази стенограма, пише до Берлин: *Потьомкин попитал как Румъния гледа на полско-румънския съюзен договор. Министърът на външните работи открито му отговорил: Само като на сигурност срещу нападение от страна на Русия... По-нататък Потьомкин го попитал дали Румъния е готова да направи отстъпки на България. Той отвърнал, че Румъния е готова да води политика на разбирателство с България, но при положение, че бъдат изключени териториалните отстъпки* (ADAP 1955: 401). Италианският пълномощен министър в Букурещ Гиджи потвърждава изнесеното от Фабрициус. Той казва, че въпросът за Добруджа е третиран на срещата между Гафенко и Потьомкин и че съветският дипломат е упражнил натиск върху румънския външен министър за разрешаване на добруджанския въпрос (DDI 1952: 194).

На 11 май, след кратко пребиваване във Варшава, където води разговори с полк. Ж. Бек – министър на външните работи на Полша, Потьомкин се завръща в Съветския съюз. В Москва той уверява българския пълномощен министър Н. Антонов, че СССР е за незабавното връщане на Южна Добруджа и че ако България се присъедини към общата отбрана на Балканите срещу германската и италианската агресия е възможно да бъдат уредени и въпросите за Западна Тракия, Цариград и Босилеград (АМВР ф. 1 К – Н. Антонов, 153).

През юни – юли 1939 г. В. М. Молотов и В. П. Потьомкин не успяват да убедят английските и френските представители, че СССР, Англия и Франция трябва да предоставят гаранции на Литва, Естония и Финландия и че е необходимо англо-френско-съветският пакт за взаимопомощ и военната конвенция да бъдат сключени едновременно. Отхвърлянето на съветското искане по време на англо-френско-съветските преговори в Москва засилва подозренията на Й. В. Сталин по отношение на Лондон и Париж. На 23 август 1939 г. СССР подписва пакт за ненападение с Германия, с който Литва, Естония, Финландия, източните части на Полша и Бесарабия са включени в съветската сфера на влияние.

На 1 септември същата година германските войски нахлуват в Полша. На 3 същия месец, в 11.15 часа, Н. Чембърлейн обявява по радиото, че от този момент Великобритания е в състояние на война с Германия (Майский 2006: 448).

След избухването на войната Потьомкин, като човек ангажиран с Литвиновата политика на колективна сигурност, се оказва неподходящ за съветската дипломация. През 1940 г. той е назначен за комисар на просветата на Руската федерация. Шест години покъсно Потьомкин умира в Москва на 72-годишна възраст.

Анализът на свързаните с балканската обиколка на Потьомкин факти и събития показват: 1) В навечерието на Втората световна война Англия и СССР разчитат чрез ревизия на териториалното статукво да бъде изградена система за колективна сигурност; 2) Отказът на английското и френското правителство да удовлетворят искането на Сталин за Литва, Естония, Финландия, с цел гарантиране на северния фланг на СССР, предрешава съдбата на Полша и мира в Европа; 3) За сигурността на южния фланг на Съветския съюз от изключителна важност са България и Турция.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА (REFERENCES)

- Генчев 1968:** Николай Генчев. Външнополитическата ориентация на България в навечерието на Втората световна война (септември 1938 – септември 1939 г.). – *ГСУ ФИФ*, 61 (1968), № 3, 129 – 182. [Nikolai Genchev. Vanshnopoliticheskata orientatsiya na Bulgaria v navecherieto na Vtorata svetovna voina (septemvri 1938 – septemvri 1939 g.). – *GSU FIF*, 61 (1968), № 3, 129 – 182].
- Кузманова 1984:** Антонина Кузманова. *Балканската политика на Румъния 1933 – 1939*. София, 1984. [Antonina Kuzmanova. *Balkanskata politika na Rumania 1933 – 1939*. Sofia, 1984].
- Майский 2006:** *Научное наследство. Т. 33. Иван Михайлович Майский. Дневник дипломата Лондон 1934 – 1943. Кн. 1, 1934 – 3 септември 1939 года*. Москва, 2006. [Nauchnoe nasledstvo. T. 33. Ivan Mihaylovich Mayskiy. *Dnevnik diplomatata London 1934 – 1943. Kn. 1, 1934 – 3 sentyabr 1939 goda*. Moskva, 2006.]
- Мошанов 1991:** Стойчо Мошанов. *Моята мисия в Кайро*. София, 1991. [Stoycho Moshanov. *Moyata misiya v Kayro*. Sofia, 1991].
- Сиполс 1974:** Вилнис Сиполс. *Советский союз в борьбе за мир и безопасность 1933 – 1939*. Москва, 1974. [Vilnis Sipols. *Sovetskiy soyuz v borybe za mir i bezopasnosty 1933 – 1939*. Moskva, 1974].
- Сирков 1979:** Димитър Сирков. *Външната политика на България 1938 – 1941*. София, 1979. [Dimitar Sirkov. *Vanshnata politika na Bulgaria 1938 – 1941*. Sofia, 1979].
- Gafenco 1944:** Grégoire Gafenco. *Préliminaires de la Guerre à l'Est: De l'accord de Moscou (22 août 1939) aux hostilités en Russie (22 juin 1941)*. Paris, 1944.
- Gafenco 1946:** Grégoire Gafenco. *Derniers jours de l'Europe. Un voyage diplomatique en 1939*. Paris, 1946.
- Marzari 1971:** Frank Marzari. Western-Soviet rivalry in Turkey 1939 II. – *Middle Eastern Studies*, VII (1971), 1, 201 – 220.

Списък на съкращенията (Abbreviations)

АБАН: Архив на Българската академия на науките, Сб. IV, а. е. 110, Ст. Мошанов. България в навечерието на Втората световна война. Спомени.

АМВР: Архив на Министерството на външните работи, ф. 1 К – Н. Антонов. Съюзната идея на Балканите и турско-гръцко-югославският съюз. Двата балкански пакта. Четвъртвековна история 1933 – 1959. Спомени. Ръкопис. Том I.

ГК 1990: *Год кризиса 1938 – 1939. Документи и материали*. Том I. Москва, 1990.

ГСУ ФИФ: Годишник на Софийския университет, Философско-исторически факултет.

ДМ: *СССР в борьбе за мир накануне Второй мировой войны сентябрь – август 1939*. Документи и материали. Москва, 1971.

ДВП: *Документы внешней политики СССР*. Том XXI. Москва, 1977.

ЦДА: София – Централен държавен архив – София.

ADAP: *Akten zur Deutschen Auswärtigen Politik*, ser. D, (1937 – 1941) bd. VI, Baden-Baden, 1955.

DBFP: *Documents on British Foreign Policy*, sér. III, vol. V, London, 1952.

DDF: *Documents diplomatiques Français*, sér. II (1936 – 1939), t. XIII, Paris, 1979.

DDI: *I Documenti diplomatici Italiani*, ottava serie 1935 – 1939, vol. XII. Roma, 1952.

Проф. д.и.н. Людмил Спасов,
ПУ „Паисий Хилендарски“,
e-mail: lyspasov@abv.bg